

CHERCHEZ L'HOMME

RISZOVANNIJ MIHÁLY

Hadas Miklós:

A modern férfi születése

Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 340 old., 2500 Ft

(Helikon Universitas, Szociológia)

A FÉRFIKUTATÁSOK HORIZONTJA

Napjaink társadalomtudományának egyik látványosan fejlődő területe a társadalmi nemek kutatása (*gender studies*, *Geschlechterforschung*), mely újító kérdésfeltevésével és kritikai szemléletével egyre inkább meghatározza a kutatási programokat és a tananyagot, Észak-Amerika után immáron Európában is. A társadalmi nem közvetlenül a feminista tudománykritika hatására került az érdeklődés középpontjába, de levezethető a társadalomkutatás belső logikájából is, követve és kiegészítve az „osztály”, „etnikum”, „felekezet” stb. kategóriákat. Elterjedése egyszerre jelentette új témák feltárását, ismert jelenségek újragondolását, és hozzájárult a tudományos kommunikáció interdiszciplináris kiszélesedéséhez.

Az elmúlt másfél évtizedben fontos elmozdulás ment végbe a nőkutatóktól (*women's studies*) a társadalmi nemek átfogó tanulmányozásáig (*gender studies*). A hatvanas években kibontakozó feminista kritika a tudományokban (is) érvényesülő férficentrizmust, a „férfiszemlélet uralmát” bírálta. Ebből vezette le a nők és a női szempontok elhanyagolását mind a tudományos programokban, mind a tudományt művelők körében. Az 1970-es évektől kibontakozó nőkutatók ezért elsősorban – a *cherchez la femme* jegyében – az adott tudomány horizontját igyekeztek kiszélesíteni. Megindították a történelem, a politika, az irodalom és a képzőművészet stb. láthatatlan és/vagy elfeledett női szereplőinek, szereplehetőségeinek, élet- és alkotás-módjainak kutatását. Ennek során megkérdőjelezték a „nő/női” és a „nem/nemi” kategóriák változatlanosságát. A biológiai nem (*sex*) és a társadalmi nem (*gender*) megkülönböztetése a nemi szerepek társadalmi, kulturális meghatározottságára, térbeli és időbeli változatoságára irányította a figyelmet, nem titkolva a változtatás szándékát sem.

Mint minden, viszonyokat vizsgáló tudományterület, a nemek kutatása sem maradhatott meg hosszú távon a reláció egyik pontjánál: a kitekintés a férfiakra megjósolható volt. A nőkutatók nyomában felbukkanó férfikutatók (*men's studies*) visszavezették a figyelmet a férfiakra: újrávizsgálták *nemiesítve* (*en-*

gendering) a politikai és kulturális élet „hagyományos” jelenségeit: a férfiakat *mint* férfiakat, cselekedeteiket *mint* férfi cselekedeteket szemlélve, arra keresnek választ, mennyiben befolyásolja a férfiak cselekedeteit férfi mivoltuk, milyen „férfiasságok”, társadalmi szabályrendszerek határozzák meg az egyes magatartásformákat (és megjelenítésüket). A férfikutatók Harry Brod és Michael Kimmel szociológus nevéhez köthető, első hulláma az 1980-as években vette kezdetét az Egyesült Államokban. Programjukban és stílusukban érezhető a feminizmus és az önkritikus, antipatriarchális „férfimozgalom” hatása.¹ Az 1990-es évekre a férfikutatások elérték Európát, elterjedésük egyaránt nyomon követhető a könyvkiadók és szakfolyóiratok témajegyzékében és az egyetemi tanrendekben.² Az ezredforduló siker-szerzője Robert Connell ausztrál szociológus lett, az ő számos nyelvre lefordított könyve³ nyomán terjedt el a férfiaság relacionális definíciója, a „hegemon maszkulinitás” fogalma és ezzel összefüggésben a többes szám használata a férfiaságok vizsgálatában. Termékenynek és újítónak bizonyultak az osztály, a nemzet és az etnikum kategóriáit érintő férfikutatások, továbbá a családi szerepek és az apaság, a militarizmus és a hadsereg jelenségeinek vizsgálata mind alaptudományos, mind alkalmazott (társadalompolitikai) vonatkozásaikban. A férfiak visszavételével és a szexualitások vizsgálatának integrálásával a társadalmi nemek kutatásának tágabb kerete jött létre, melybe beépültek a feminista (nő)kutatók elméleti, módszertani eredményei és intézményi, személyi adottságai. A nőkutatók programját továbbfejlesztették, és „megőrizve meghaladták”.

1 ■ A *Replika* 43–44 (2001) száma két írást is tartalmaz a férfikutatók első hullámát képviselő Brod és Kimmel tollából.

2 ■ Csupán néhány példa a „kontinentális” (német nyelvű) feminista és általános társadalom- és kultúratudományi periodikáknak az ezredfordulóra időzített férfikutatásai közül: Im Inneren der Männlichkeit. *Osterreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 11 (2000), 3. szám; Männlichkeit – Männlichkeitsforschung. *Die Philosophin. Forum für feministische Theorie und Philosophie* 22 (2000); Männer. *Werkstatt Geschichte* 29 (2001); Männlichkeiten. *Feministische Studien* 18 (2000), 2. szám; Judentum und Männlichkeit. *Transversal. Zeitschrift des David-Herzog-Centrums für Jüdische Studien* 2 (2001), 1. szám; Männerbilder und Männlichkeitskonstruktionen. *Zeitschrift für Germanistik* 12 (2002), 2. szám.

3 ■ Robert Connell: *Masculinities*. Polity Press, Cambridge, 1995.

4 ■ A BKÁE Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központjának egyik vezetőjeként az utóbbi években két nagyszabású konferenciát is szervezett, mely a téma hazai kutatóinak seregszéléjéről is szolgált.

A magyarországi kutatás több kihívásnak is elébe néz. Egyrészt feladata a folyamatosan gyarapodó szakirodalom recepciója és fordítása, másrészt aktívan be kell kapcsolódnia a nemzetközi tudományos kommunikációba, hiszen a magyar kultúra és társadalom is vizsgálható *nemiesített* szempontokból. Ezzel nemcsak számos rejtett vagy marginalizált jelenség feltárására nyílik lehetőség, de az importált elméletek kritikus alkalmazására is, ami szerencsés tudománypolitikai helyzetben, megfelelően kommunikálva akár a mainstream tudományos közbeszédet is befolyásolhatja.

Az alábbiakban a hazai történeti férfikutatások első összefoglalását mutatom be. Mennyiben termékenyek a férfikutatások kérdésfeltevései a magyarországi társadalom történeti vizsgálatában? Milyen egyetemes érvényességű állításokat fogalmazhatunk meg magyarországi példák alapján a férfikutatások elméleti számára? Ezekre a kérdésekre keresi a választ Hadas Miklós szociológus, a társadalmi nemek hazai kutatásának egyik koordinátora⁴ *A modern férfi születése* című munkájában. Érdeklődésének középpontjában a férfi-beállítódások változásai állnak a XIX. századi Magyarországon. Fő tézise szerint „a század első felében a harcos férfiaság fokozatosan versengő jellegű férfiasággá alakul” (62. old.), s „a század végén megjelennek és elfogadottá válnak a kooperatív jellegű, közösségi szolidaritáson alapuló férfiaság beállítódási mintázatai is” (5. old.). E tézis bizonyítására szabadidős tevékenységek és sportok sorát és magyarországi elterjedését vizsgálja meg a falkavadászattól a futballig. Könyve első része a kutatás elméleti alapjaival és diszciplináris környezetével, a rákövetkező öt pedig a szabadidős és sporttevékenységek jellemzőivel és a mögöttük megbúvó férfi-beállítódások rekonstrukciójával foglalkozik.

CIVILIZÁLÓDÓ LIBIDÓK: AZ ELMÉLETI KERET

A kutatás elméleti alapját Pierre Bourdieu konstruktivisták strukturalizmusa és Norbert Elias figuracionális szociológiája szolgáltatja. Bourdieu – mint Hadas „szellemi atyja” – meghatározza a könyv fogalomkészletét. Az egész gondolatmenetet végigkíséri – s magyarázó erejűvé emelkedik – a francia szociológus elhíresült kategóriája, a *libido dominandi*. A férfiuralom keletkezésének alapja az uralkodás „ösztönösen meglévő vágya”, ami egyben „egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel a férfi »önmagának tartozik«, s amelyet a férfiak szocializációjuk során öntudatlanul sajátítanak el (9. old). Olyan tulajdonságokban nyilvánul meg, mint kitartás, hősiesség, bátorság és hajlíthatatlanság, vagy éppen az életveszély kockázatát vállaló és kereső, egyéni vakmerőségen, bátorságon és fizikai erőn alapuló „férfivirtusban”, például a vadászat vagy az evezés során. Hadas e *libido dominandi* ősi készítéseinek alapuló férfiaságot látja manifesztálódni mind az egyes kiemelt történelmi személyiségek (például Wesselényi Miklós), mind általában a sportoló férfiak cselekedeteiben. Következe-

tesen, de nem kritikátlanul használja e kategóriát. Megemlíti, hogy Bourdieu összeütközésbe került a társadalmi nemekkel foglalkozók többségével, akik a férfiuralom, illetve a férfilét sajátosságainak történeti és kulturális meghatározottságát hangsúlyozzák. Másrészt tudja, hogy az „ösztönös”, „univerzális”, „változtathatatlan” stb. jegyekkel dolgozó elméletet könnyen „esszencialistának”, „biologistának” minősíthetik, ami a nemek mai „konstruktivista” kutatásában végzetes megbélyegzéssel ér fel. Így már a könyv bevezetésében nyomatékosítja, hogy az „ősi *libido dominandi*” nem biológiailag meghatározott sajátosságokat jelöl, hanem „évszázadokkal korábban rögzült társadalmi konstrukcióról van szó” (10. old.). Ettől azonban még nem problémamentes a *libido dominandi* kategóriája. Ha „ösztönösen meglévő vágy”, akkor nem világos, miért ne lehetne legalább részben veleszületett, s ezzel biológiailag meghatározott (ezzel persze odalenne a konstruktivista kósersági pecsét). Ha viszont ragaszkodik a *libido dominandi* „társadalmi konstrukció” státusához (bár e megfogalmazásnak így, önmagában még nem sok értelme van), miért kell mindenáron „archaikus jegyeket”, „ösztönös vágyat” feltételezni mögötte? Amennyiben a szocializáció során sajátítják el, nem lehet teljesen befolyásolhatatlan, ha pedig elsajátított tulajdonság, kérdés, elsajátíthatják-e nők is, vagy ennek valamilyen (biológiai?) akadálya van? Azt is nehéz elhinni, hogy „öntudatlan jelenség” lenne, hiszen egyben „kötelességtudat”, így a korszellemnek megfelelő ideológiai/gyakorlati reflexió is kell hogy kísérje. Nem meggyőző az uralkodási vágynak, a férfimagatartás kódjainak és a „virtusnak” automatikus összekapcsolása, ugyanazzal a „libidóval” történő magyarázata még akkor sem, ha gyakran együtt járnak. A férfikutatások főcsoportjához csatlakozva Hadas a „maszkulinitás társadalmi konstrukcióját” történetileg változó, relacionálisan megragadható jelenségnek tartja. Igaz, a „konstrukció” fogalmát ő sem pontosítja, de ebben is megegyezik a kortárs főáram gyakorlatával.

A vizsgálat másik elméleti referenciája Norbert Elias, Hadas „szellemi nagyapja” (56. old.). Elias civilizációelméletéből kiindulva Hadas a férfi-beállítódások és magatartásformák változását a civilizációs folyamatba illeszti be, amit felülről lefelé terjedő társadalmi jelenségeként fog föl, s ezért mellőzi az alsóbb társadalmi osztályok szabadidős szokásainak elemzését. Kérdés, hogy ez a választás mennyiben érinti a magyarázat érvényességét. A társadalomtörténeti fejezetek áttekintése után, az eredmények tükrében érdemes visszatérni a *libido dominandi* változásának és a civilizációs folyamatnak (határainak) a kérdéséhez.

SZÓRAKOZÓ FÉRFIAK

A rendszeres történeti vizsgálódások során elsőként a párbajtól a vívásig, a vadásztól a lóversenyig ívelő civilizálódási folyamatot követhetjük nyomon (*A harcos férfiaság civilizálódása*). Hadas azt kívánja bemutatni,

miként épülnek rá a versengő késztetettségek az archaikusabb gyökerű harcoss férfi-beállítódásokra, s hogyan alakul át velük együtt a versengés célja az ellenfél megsemmisítéséből legyőzésévé, a „függőségek egyre bonyolódó rendszerében értelmezett” (128. old.) alárendelésévé.

A párbaj Hadas olvasatában a *libido dominandi* két elemének összeütközéséből ered: a harci késztetések találkoznak a hölgyet és/vagy a becsületet oltalmazó késztetésekkel, s egymást ingerelve konfliktus kirobbanásához vezetnek. Egyfajta „beállítódási lazítást” (97. old.) jelent a férfiaság civilizációs folyamatában, mely elsősorban a nemesemberek becsületháztartásának kiegyensúlyozását, valamint a *libido dominandi* illúziójának továbbélését biztosítja, s ezzel az ősi, harcoss késztetések szelepévé válik, amelyen keresztül a nemesek „kocódási vágyuk gőzét kiereszthetik” (10. old.). Nem egészen világos, hogy a „kocódási vágy”, a becsület védelmének késztetése inkább a nemesi vagy általában a férfi-beállítódás része-e, s vajon minden nő „megvédelmezendő hölgy”, vagy csak a nemesi származásúak azok? Van-e esetleg sajátosan nemesi *libido dominandi*, vagy az ugyanaz minden férfinál? Amennyiben van, milyen kiegészítő elemeket tartalmaz, s hány generáció után rögzül, válik „ősivé”, számít-e, hány századdal korábban nemesítették a családot? Hadas azt állítja, hogy a párbajozó reflektálatlanul engedelmeskedik a *libido dominandi* ősi késztetéseinek. Mivel az arisztokraták mellett nem tér ki más párbajozó csoportokra, továbbra is kérdés, hogyan alkalmazható ez a magyarázat a frissen asszimilált egyének és csoportok, akár a parvenük esetében? Őket is egy „ősi késztetés” hajtja, vagy valami más (illetve másodlagos) indítékból párbajoznak? Feltételezhetjük, hogy náluk a hiperkorrekt viselkedés, az alkalmazkodási és kompenzációs kényszer a legerősebb késztetés (a párbajozási szándék esetében is), s ha már „ösztönös vágyat” keresünk, akkor ennek nem az őstől örökölt kocódási vágy, sokkal inkább a csoporthoz tartozás, a befogadás vágya felel meg. Megtalálható továbbá számos, tudatos kommunikatív funkció is (az arcon maradt heg mint jel!). Az ilyen „másodfokú” párbajozók esetében – akik sok mindenben éppen a modern férfiaság képviselői – más magyarázatra lenne szükség, s mindenekelőtt olyan maszkulinitás-konceptióra, amely nem emeli mindenhatóvá az „ősi késztetéseket”.

A vívás szintén a civilizációs folyamat terjedésének jele („a férfibecsület férfitartással civilizálódik”), de a párbajjal szemben a fegyelmesség, a türelem, az önuralom, a belső elfojtás köré szerveződik. A kockázatok csökkennek, a formák szabályok köré szerveződnek, s már nem az elégtétel, a férfibüszkeségen esett sérelem megtorlása, hanem a vívópártnak szimbolikus legyőzése a fő cél. Ezzel a vívás „a párbaj illúzióját és fikcióját nyújtja” (10. old.). A vadászatban viszont nem egy illúzió, hanem – ismét csak az ősi *libido dominandi* alapuló – férfiuralom egyik alapintézménye köszön vissza, amennyiben a vadászati alkalmak lehetőséget nyújtottak

az „ősi férfivirtus” kiélésére (109. old.). Hadas valamennyi formájában harcnak tekinti a vadászatot, hiszen az ellenség megsemmisítésére, megölésére irányul. Élelemszerzés, ölés és harc összekapcsolása és a maszkulin *libido dominandi*-ra való visszavezetése újabb kérdéseket vet fel: vadászatnak tekintendő-e minden öléssel járó élelemszerzés, vagy csak az üldözésszerű formái? A csapdaállítás mennyiben vadászat? A házi állatok leölése is a „megsemmisítő ösztönre” megy-e vissza, s része-e a *libido dominandi*-nak? Vadász(hat)nak-e nők is, s ha nem, vajon a megfelelő ösztön (illetve „ősi férfivirtus”) hiányában, vagy pedig nagyon is tudatos, korlátozó konvenciók miatt? Ezekben a kérdésekben nem világos a szerző álláspontja.

A falkavadászat már a civilizációs folyamat jelzője: a fő cél itt „a szükségleteket visszatartó, szabályozott, fair play alapú versengés kereteinek megteremtése” (116. old.): az üldözött és befogott vadat nem ölték meg, hanem visszazállították, és megőrizték újabb bevetések céljából. Nem a pusztá végeredmény tehát a lényeg, hanem a verseny elnyújtott folyamata, a „játékos és többséyles küzdelem”.⁵

A falkavadászat akár a közönség előtt folytatott versenysportok elődjének is tekinthető, e gondolat pedig átvezet a lóverseny vizsgálatához, a civilizációs tendenciák újabb állomásához: a harc helyébe a versengés, az erő helyébe a sebesség lép. A lóversenyyel kapcsolatos társadalmi törekvéseket Hadas – találó parafrázissal – *A lóversenyetika és a kapitalizmus szelleme* címen foglalja össze (122–125. old.). Kimutatja, hogy a fogadókat tévő nemesurak nem egyszerű nézők, hanem „racionálisan kalkulált kockázatot vállaló, a jövő iránt elkötelezett szimbolikus versenyzők” is voltak, hiszen a ló gazdasági haszna a versenyen befolyt összegből s az eladott lovak árából származott. Mivel a lóversenyt támogató arisztokrácia (Széchenyiék) „racionálisan versengő, tudatos beruházásokat végző, felelősséget vállaló férfiemberre kívántak nemesíteni rend- és kortársaikat”, a lótenyésztés és lóversenyzés egyúttal az új férfi megteremtését és a nemzet fölemelését is előmozdította. Ismételen találó kifejezéssel: a magyar „nemzetnyésztés” laboratóriuma volt (126. old.).

5 ■ E tézis szempontjából persze mellékes, mennyire „játékos” egy szarvas számára a menekülés tucatnyi vérebbel a nyomában.

6 ■ Ezért is kár, hogy hiányzik az összevetés a párhuzamos európai elképzelésekkel és nemi modellekkel, a nemzetközi szakirodalom tükrében.

7 ■ Ezt a gondolatot fejti ki részletesen George Mosse *The Image of Man* című művében (1995) a pozitív és negatív töltetű férfisztereotípiák rekonstrukciója során. Magyar kiadása: *Férfiaságnak tükröze*. Balassi, Bp., 2001.

8 ■ Ezt olvashatjuk ki például „Clair Ignác úr gymnastikai intézetének” közleményéből: „A férfias characternek egyik tulajdonsága, melyet életmódunk mindinkább ritkít, saját erőnkben helyezett bizonyos bölcs bizalom, mely minket nem enged azonnal segedelemért kiáltani, vagy éppen kétségbe esésre vetemedni, melynek kisebb 's nagyobb vállalmányoknál alapul kell szolgálni, 's mely nekünk mint embereknek és polgároknak elkerülhetetlenül szükséges bizonyos önállásunk fenntartására.” (204. old.)

9 ■ Ők Connell megfogalmazásában „a hegemoniális maszkulinitás csatlócai”.

VERSENGŐ FÉRFIAK

A versenyszellem kibontakozásának köszönhetően elterjedt sportok (*A versengő férfiasság megjelenése és intézményesülése*) közül a csolnakászatot az erőszak alacsony szintje jellemezte, s a lóversenyhez hasonlóan csekély kockázattal járt. Mivel polgárok is bekapcsolódhattak a művelésébe, az evezősversenyek az arisztokrata és a polgár férfiak közötti beállítódási versengés színterévé váltak. Ez a verseny majd a gimnasztikában teljeseedik ki, ami a modernizálódó polgár „testpolitikája”, „inkorporálódott ethosza” (155. old.), a modernitás testi alapzata lesz. Hadas az arisztokraták „aczélos keménységét” mint az „ősi múltból származó férfibüszkeség által stimulált bizonyítási kényszert” értelmezi (165. old.). Ez rímelt a párbajnál olvasottakra, és ugyanazokat a kétségeket veti fel. A polgárok esetében viszont – akik a testedzésen keresztül alkalmazkodóképességüket fejlesztik, hogy ezzel is növeljék hosszú távú mobilitási esélyeiket – a gimnasztika éppenséggel az „életvitel forradalmi változásának generálója” (168. old.), a tornamozgalom sikerei pedig a modernitás expanziójának részévé válnak. Külön figyelmet kap a kerékpározás mint polgári kezdeményezésre létrejövő és a későbbiekben is polgárok által művelt sport. A korabeli beszámolókat felhasználva Hadas érzékletesen láttatja az „úttörőket”, a Budapesti Kerékpár Egyesület tagjainak első kirándulásait, s a „kettős rendben és katonai fegyelmezettséggel” haladó mozgáslakzatban a „racionális, fegyelmezett és előretekintő, a kollektivitás iránt nyitott, a másikkal igazodni kész polgári beállítódás” (264. old.) jegyeit fedezi fel, a kerékpár-kirándulásokra készítő beállítódásban pedig libidinózus motívumot.

SPORTOS FÉRFIAK A FÉRFIAS NEMZETÉRT

A nemzetközi kutatás számára is igen érdekesek a könyvben idézett korabeli reflexiók a férfiasság mibenlétéről.⁶ Az egyik felfogásban, Wesselényi Miklóst idézve, a „férjfiás” nagyjából a mai „sportos” vagy „edzett” jelzőknek felel meg (203. old.). Bár elvileg nőkre is vonatkoztatható lenne, ilyen utalás nem található, ezért egyetérthetünk a szerzővel, hogy Wesselényinek eszébe sem jut a „férjfiás” jelző kapcsán egy nőre (is) gondolni. A skála egyik végpontján található az „elpuhult” férfi (a „rút, sybarita váz”), aki negatív tulajdonságainak köszönhetően ideáltipikus ellentéte a másik végponton elhelyezkedő bátor, vakmerő, hősies, lovagias, erős, edzett, illetve „idomított” férfinak. Ez egyébként megfelel az általánosan elterjedt korabeli dualizmusnak, a férfiasságok „ideál–ellentípus” alapú szembeállításának is. (Az egyes országokra vagy etnikumokra jellemző változatok szintén a nemzetközi kutatás egyik sokat tárgyalt témáját alkotják.⁷) Fontos magyar adalék a skála szélső pontjainak politikai konnotációja (mérsékelt és radikális, labancbérenc és nemzeti szellemű). Hadas azon megállapításához, hogy itt a férfiasság nem a nőiességgel szembeni dichotóm változó,

hanem a másik (ebben az esetben arisztokrata) férfi tulajdonságaihoz viszonyított fokozati változó, viszont hozzá kell tenni, hogy a „férjfiasság” illetően értelmezése nem feltétlenül szól a nemek dichotóm felfogása ellen, hanem éppenséggel megerősíti azzal, hogy két külön (biológiai okokra visszavezetett) világot tételez fel, s mindkettőt kontinuumként gondolja el.

A férfiasság egy másik korabeli értelmezésében az „önuralom” és „önbizalom” jegyei dominálnak.⁸ Bár e „férjfiasság” is elvileg mindkét nemre vonatkoztatható (a hivatkozott idézetben „emberekről és polgárokról” esik szó), ismét gyaníthatjuk, hogy kizárólag férfiaknak tulajdonították. Hadas az optimistább olvasatot választja, szerinte eme „új férjfiasság” alanya nemcsak a fiatal férfi, hanem a fiatal nő is lehet. Ez persze értelmezés kérdése, a döntésben leginkább olyan adatok segíthetnének, amelyek utalást tartalmaznak a tornaegyleti felhívások korabeli visszhangjáról a férfiak és a nők körében, a jelentkezők nemek szerinti arányáról vagy éppen arról, miként változott meg azon nők „nőiessége” (környezetük szemében), akik ezt a „férjfiasságot”, azaz az önbizalmat és az önállóságot célozták meg – akár a testedzésen keresztül.

Az „új férfit” Hadas „nőiesnek” tekinti, amennyiben „a korábbi harcos, konfrontatív, megalkuvásmentes, büszkeségen alapuló, hatalmi technikákat reprodukáló arisztokrata gyökerű férfiassággal szemben immár az önfegyelem, a (monotónia)tűrés, az autoritásnak való engedelmesség és a közvetlen harci és versengő elemek kiiktatására készítő polgári beállítódás elemei kerülnek középpontjába” (206. old). Szándékolt negatív él nélkül is feleslegesnek hat a „nőies” jelző alkalmazása. Ha ugyanis maszkulinitásokról beszélünk, többes számban, ahogy a kortárs férfikutatók is teszik, akkor eleve többfajta (legitim) férfiasságot tételezünk fel, esetünkben arisztokratikus és az éppen születő polgárit. Nem érdemes az egyik férfiasság képviselőit „nőies férfinak” titulálni, hiszen ezzel a megfogalmazással akaratlanul is azt a hiedelmet visszhangozzuk és erősítjük, amely szerint minden férfi, aki nem egy bizonyos (férfi)norma szerint viselkedik, automatikusan „nőiesé” válik. S azért sem, mert a férfiak többsége amúgy sem felel(t) meg a követendőnek tartott ideáloknak (például „szürke hivatalnok” volt), mégsem lett kortársai szemében nőies.⁹

A „férfi/férjfiás–nő/nőies” valamint az „arisztokrata–polgár” dichotómiák mellett Hadas rekonstruálja a nemzet nemiesített megideologizálását is (*A férfiasság újrakisajátítása*). Az atlétika példáján követi nyomon, miként kapcsolták össze a férfiasság, a sport és az „egészséges nemzet” eszményét, hogyan lett az atlétika „a férfiasság leghatalmasabb emeltyűje” (247. old.). Végeredményben az egész nemzetdefiníció nemiesítése tárul fel, ami a kutatások tanúsága szerint Európa más országaiban is végbement a modernizálódás során. Hadas végkövetkeztetése, hogy a férfiasság „immár partikuláris és relacionális módon definiálódik: az atletizáló *urak* [a szó mindkét értelmében!] a polgároktól és a nőktől kívánják magukat

megkülönböztetni, amikor a nemzeti élet épen tartásának és megszilárdításának arisztokratikusan férfias feladatát óhajtják a vállukra venni” (248. old.). Ugyanezt a feminista megközelítés bizonyára úgy írta le, hogy a férfiaság és a nemzet összekapcsolásával a nőket kirekesztik az ideális nemzet alkotó megvalósításából, illetve a „tökéletlen nemzet” elrettentő vízióját a férfiaság hiányából vezetik le.¹⁰

NŐK MOZGÁSBAN

Bár a szerző érdeklődésének középpontjában a férfi-beállítódások története áll, külön fejezetben ismerhetjük meg a női tornászat kialakulását (*A nők testhasználat*). Az emancipáció más területeihez hasonlóan a kezdeteket itt is az elmélet és a gyakorlat közti diszkrepancia jellemezte. Az 1868-as népiskolai törvény például mindkét nem számára kötelezően írta elő a testgyakorlatokat, és az 1866-ban megalakuló Pesti Tornaeget céljai közt szerepel – a „fi” gyermekek mellett – a lányok tornáztatása is, közülük mégis jóval kevesebben jártak a foglalkozásokra.¹¹ Kiderül az is, hogy 1881-ben országosan már hétszáz tornatanítót tartanak számon, az azonban nem, hogy milyen volt a nemek aránya. A hangsúly Hadas elemzésében a nőtornászat formáinak, szervezeti kereteinek kialakulására, a sporttevékenység ideológiai megalapozására és igazolására kerül, ami érintette a női testről és hivatásról, a nőnek a „nemzettestben” betöltött szerepéről alkotott elképzeléseket is. Az idézett korabeli sporttan-könyvek a biológiai alapú férfi–nő dichotómiát tükrözik: a nő a férfival szemben álló, önálló, biológiailag meghatározott társadalmi lény, s ebbéli tulajdonságában kap lehetőséget bizonyos társadalmi szerepek betöltésére. A nemi polarizáció a tornászat terén is éreztette hatását, a „mozgásaiban erősebb, hatékonyabb és terjedtebb eszközű férfi-testgyakorlás” elkülönült a „díszesebb és tetszetősb eszközű, sokszor táncféle mozgásaival, gyöngéd érzelmeket és vidor hangulatot keltő” női tornásztól (209. old.), melynek középpontjában a női termékenység állt, művelése pedig arra irányult, hogy az „anyak életereje elegendő legyen arra, hogy a szükséges táplálékot a méh-gyümölcs számára levigye” (212. old). Hadas szerint a nőnevelő tornászat női belügy, a tornászó nő teste nem publikus. Ez utóbbi állítás persze igaz, de nem igazolja az első tagmondatot. Abban egyetérthetünk, hogy a torna végzése belügy volt, de csak annyiban, hogy nők végezték egymű csoportban. A torna elméleti megalapozása, megtervezése és ellenőrzése viszont nem volt az: férfikontrolltól mentes döntéshozatali autonómiája nincs a nőnek. A „ki dönt kiről?” lényegre tapintó feminista kérdése itt is arra a válaszra vezet, hogy férfiak döntöttek nőkről, s nem a nők önmagukról. A választási, döntési lehetőség, a cselekvés önállósága: ez lett volna az igazi „női belügy”. Mivel nem találunk hivatkozásokat női (tan)könyvszerzőktől, nem tudhatjuk meg azt sem, mennyiben írtak ők más a nőkről és a nőiségről, már ha egyáltalán léteztek.

A női testhasználatnak szentelt rész tárgyalja a korcsolyázást, amely – mint a korabeli beszámolókból kiolvasható – a szórakozást és a testedzést egyesítve a téli társas élet egyik kedvelt formája volt. Társadalmi tagság szerint elkülönülő jégpályákon úzték, nők és férfiak egyformán részt vehettek benne. A korcsolyadi-vat is beilleszkedett a civilizációs, modernizációs folyamat trendjébe: minimálisra csökkentette a művelésével járó erőszakot és kockázatot, s szinte egészen kiiktatta a versengést.¹² Hadas fontos szerepet tulajdonít e mozgásformának a női testgyakorlás elterjedésében. Szerinte a nők jelenléte a korcsolyázásban „lényegi, nélkülözhetetlen tartozék”, míg a tornában csak „járulékos tényező” volt (223. old.). E „nélkülözhetetlenséget” két területen véli felfedezni: az aktív sportoló és a sportközéleti aktivista nő alakjában. A korcsolyázás elterjedésében egy olyan folyamat indikátorát látja, amelynek során a „magánszféra (és fő lakója, a nő) egyre nagyobb része válik publikussá, és ezáltal bekerül a modernitás expanziós mozgásának erőterébe” (227. old.). Pedig nem annyira a magánszféra válik publikussá, hanem a nő kerül ki egyre inkább a nyilvánosság elé. Ahol persze eddig is járt – csak nem hordott korcsolyacipőt. Érdemes árnyalni az „esztétikus női test nyilvános megmutatásának” mint a modernitás jelének értékelését is. Nyilvánvaló, hogy nem azonos típusú megjelenési stratégiákról van szó a tornászatban és a korcsolyázásban. A tornász a hétköznapi megjelenéshez képest többé-kevésbé (mai szemmel nézve: kevésbé) fedetlen testtel jelenik meg a nyilvánosság előtt, ezért a korabeli illetet, a polgári prudériát ismerve érthető, hogy a tornászó nő teste nem vált publikussá. Korcsolyázás közben ezzel szemben a (női) test teljesen eltakarta, ezért minden erkölcsi megfontolás nélkül lehet „nyilvános”, nem merül fel az illetlenség vádja. A korcsolyázó nők nem új minőséget képviselnek, mint „csökkentett ruházatú” sportoló nőtársaik. Egy eddig is meglévő nyilvánosság, a táncparkett, a bál vagy akár a hétvégi korzó nyilvánosságának *jégre viteléről* van tehát szó. A szabadidős, kötetlen korcsolyázás, bármennyire része is a testedzés, nem annyira a tornászat megfelelője, mint inkább a sétái, a táncé, esetleg a kilovaglásé. E jégen zajló szabadidős tevékenységből majd a versenykorcsolyázás elterjedésével lesz sport, s ennek tárgyalásakor kell ismét feltenni a modernizációra, illetve az emancipációra vonatkozó kérdéseket: mikortól engedélyezik nők számára is? Milyen nevelési, testpolitikai, illetmani reflexiók kísérik a versenyruhás (szoknyás? nadrágos?) hölgyek jégfutását (férfi) közönség előtt? Minderről a tárgyalt kezdeti időszakban még nincs szó.

10 ■ Vö. Esterházy Miksa gondolatait: „Ideálisnak tekinthető nemzet, amelyre alkalmazható az ideális férfiaság definíciója, a nemzet is férfivá válik: Nemzet vagyunk nemzeti hatalom, férfiak vagyunk férfias tulajdonok nélkül.” (248. old.)

11 ■ A Testgyakorló-Egylet 1852-es évkönyvének tanúbizonyosága szerint 1839 és 1851 között 1326 fiú és 497 leány (202. old.)

12 ■ Ez persze csak a szabadidős korcsolyázásra igaz, nem a versenykorcsolyázásra, melyet a könyv részletesen nem tárgyal.

Visszafogottság ajánlott a nő mint sportegyleti aktivista szerepének (túl)értékelésében is. Hadas megemlíti ugyan, hogy a nők csak „a társadalmi súlyukból adódó korlátok között” kapnak szerepet az egyletek vezetésében (225. old.), de ha a forrásokat olvassuk, akkor még ez a korlátozott „emancipációs öröm” is elmúlik. Megtudjuk például, hogy Szegeden „a” választmány *mellett* működött hölgyválasztmány, melynek feladatát ünnepségek, uzsonnák és társas összejövetelek rendezése tette ki. Szó sincs tehát arról, hogy a nők az egyletek *vezetésében* működtek volna közre, s hozhattak döntéseket versenyek megrendezéséről, sportnemek felvételéről, szabályokról, résztvevőkről, tagdíjakról stb., vagyis mindarról, amit egy egyleti vezetőségtől elvárunk. Nem a vezetésben, csupán a reprezentációs testületekben voltak jelen.

Hasonló (költői?) túlzás a sport globalizációjában a női cselekvés felszabadulásának jelét látni: „A globális erők a nőket is bevonják terükbe; ily módon megteremtik annak föltételeit is, hogy a »gyengébb nem« képviselői fokozatosan a világrendszer cselekvő alanyaivá válhassanak.” Túl a kissé patetikus megfogalmazás megmosolygásán, megmarad a kérdés: ugyan mennyiben váltak a világrendszer cselekvő alanyaivá azok a nők, akiknek még választójoguk, minden szinten érvényesülő oktatásuk, hatékony (társadalom)politikai érdekképviselőjük sem volt? Ha e cselekvő alanyiságnak csak egy része érvényesült volna, bizonyára a korabeli feministák is másképp látták volna a nők helyzetét.

FÉRFIAK FÉRFIAKKAL...

A könyv utolsó részét (*A kooperatív-közösségi férfiasság megjelenése*) a futball uralja, mely a XX. század elejére, megelőzve az atlétikát, a legnépszerűbb sporttá vált. Diadalútját a szerző gazdag sporttörténeti és sportfilológiai apparátussal alátámasztva mutatja be, különös tekintettel az egyesületi életre, a csapatok és országok közötti versenyeknek és az egyes nemzetiségek magyarosodási törekvéseinek összefüggéseire. Részletesen szól a zsidóság szerepvállalásáról, illetve a zsidó sportegyleti életről, melyet egyaránt motiváltak asszimilációs és disszimilációs (cionista) törekvések. Az MTK és az FTC közötti közismert versengésben Hadas a magyarországi zsidók és németek közötti asszimilációs versenyfutást, az osztrák–magyar derbikben pedig a monarchiabeli sportdominanciáért folytatott küzdelmek kifejeződését látja. Napjaink sportpályáinak hangulatát figyelve tanulságos adat, hogy az MTK és az FTC játékosai osztály-hovatartozásukban nemigen tértek el egymástól, többnyire munkás és kispolgári közegekből kerültek ki, valamint az is, hogy a századfordulón az MTK játékosainak fele, az FTC focistáinak pedig mintegy negyede-harmada volt zsidó származású (299. old.). Ezzel Hadas cáfolja azt a ma is elterjedt nézetet, hogy az FTC kezdetétől fogva „keresztény”, az MTK pedig lényegileg „zsidó” csapat lett volna.

Szó esik még a futball során minden eddiginél nagyobb szerephez jutó csapatidentitásról és a szurkolói szerep megszületéséről. Ami pedig a futball által megjelenített férfiasságot illeti, Hadas ebben a sportban látja a kooperatív-közösségi férfiasság „példaszerűen kikristályosodott intézményét”, ahol az „idegen férfiak csapata ellen szimbolikus harcot vívó saját csapat egymással kooperáló tagjai folyamatosan arra kényszerülnek, hogy minden mérkőzés alkalmával más és más relációban igyekezzenek győzelemre vinni különös és partikuláris beágyazottságú saját férfiközösségüket” (311. old). Az új sport fölbukkanásával és elterjedésével minőségileg új szakaszába érkezik a könyvben nyomon követett folyamat, melynek során a férfi, illetve a férfiasság legitim jelentéstartalma fokozatosan relativizálódik és pluralizálódik.

...EGYÜTT AZ ERŐSZAK ELLEN? VISSZAPILLANTÁS

Az elméleti alapvetés ismertetésekor már felmerült a *libido dominandi* mint alapkategória problematikussága. A történeti elemzések áttekintése után érdemes visszatérni hozzá, és a szerző szóhasználatát figyelembe véve végigkövetni, mi is történt a civilizációs folyamat során a *libido dominandi*val. Hadas több helyen, többféle kifejezéssel írja le, ahogy „a harcos férfiasság fokozatosan versengő jellegű férfiassággá alakul” (62. old.). Egyik esetben úgy fogalmaz, hogy a versengő késztetettségek „ráépülnek”, illetve „rarakódnak” az archaikusabb gyökerű harcos férfibeállítódásokra (5. és 127. old.). Ez arra enged következtetni, hogy a harcos beállítódások nem tűnnek el, továbbra is a férfiasság alapját adják – ki tudja, milyen hatással (az alvó vulkán metaforája?). Más helyütt „az ősi harci késztetéseken alapuló erőszak közvetlen kiélése fokozatosan háttérbe szorul, s helyébe a »férjfiás« versengés lép” (128. old.). A háttérbe szorulás hatásvesztést feltételez, a valaminek a helyébe lépés a régi leváltását, s ezzel egy új jelleg meghatározásának lehetőségét. Ezt, az uralkodó pozíció átadására vonatkozó értelmisézt támogatja alá egy másik megfogalmazás: „A gyilkos beállítódások fokozatosan *átadják helyüket* egy [...] késleltetett kielégülést biztosító beállítódásnak” (uo.). Még határozottabban: „a 19. század első felében a premodern férfiember lassan visszafordíthatatlanul modern férfiemberre válik” (uo.). A civilizációs folyamat hatékonysága, de a *libido dominandi* lényege szempontjából sem mindegy, végleg eltűnnek-e vagy csak visszaszorulnak, tompulnak a harcos férfiasság beállítódásai. Am egyértelmű választ a kifejezések eme sokfélesége mellett sem kapunk.

Miért csökken a párbajok száma a XIX. század utolsó harmadától kezdve? – kérdezi Hadas, s válaszként a *libido dominandi* harcos alapkésztetéseinek megfékezését, civilizálódását nevezi meg. De a kérdés másképpen is feltehető: miközben egyes csoportoknál bizonyos formák eltűnnek, más, újabb kifejezőmódjai, technikái jelennek meg a becsület megvé-

désének, a revansnak, a bosszúnak stb. Nem tűntek el, csak más alakot öltöttek, s hatnak napjainkban is, gondoljunk a mobbingra, a feljelentésekre vagy a hétköznapi „kitolások” gazdag tárházára. „A civilizált önkormányzatok és a fegyelemnek köszönhetően immár egyre kevésbé az ősi késztetéseket határozzák meg a férfiember viselkedését” (128. old.), állítja Hadas, pedig érdemes lenne hozzátenni: csak a felszínen. Az erőszak, mint azt bárki megtapasztalhatja, sem mikro-, sem makroszinten nem tűnt el; változó brutalitással, de megmaradt, és felbukkan családon és csoporton belüli vagy csoportok közötti erőszak, beavatási szertartások, háborúk formájában. Ugyanígy megmaradt mind a mai napig a „kocódási vágy” és a kielérésére irányuló késztetés (az extrém sportok sem a premodern, hanem a kései modern kor jellegzetes termékei). Visszapillantva a XX. század háborúkkal és szervezett népi társadalmi kisért korszakára, magától adódik a kérdés: megmarad-e a civilizációs folyamat magyarázó ereje egyirányú formájában? Bizonyára: nem. Ha viszont a civilizációs folyamat nem egyirányú és nem visszafordíthatatlan, be kell építeni a kiinduló elméletbe a visszabilenés, visszafordulás, zátonyra futás értelmezéséhez szükséges paramétereket, s kerülni a „visszafordíthatatlan” jelzőt. A civilizációs folyamat nem eredményezte a másik megsemmisítésének elutasítását sem, amennyiben a hierarchikus rendszerben, kooperatív módon végrehajtott, szervezett emberirtásra gondolunk. Legfeljebb stílusváltást hozott, új illemkódexszel, elfojtásokkal és tabukkal. Hadas az erőszakos beállítódások visszaszorulásában és a versengő-kooperatív férfiaság megjelenésében a modern kor beköszöntének „csalhatatlan” jelét látja. Könnyen lehet azonban, hogy csak egy (eleve szűk réteget érintő) modernizációs kísérletnek lehettünk tanúi.

A CSALÁDBAN MARAD!

Amennyiben a kortárs férfikutatások felől közelítünk a könyvhöz, szembeötlik, hogy az *atyák bölcs tanításai*, azaz Bourdieu és Elias elméletei olyannyira dominálnak, hogy gyakorlatilag nem jut hely a „testvérekkel”, a *men's studies* vagy a *gender studies* képviselőivel való párbeszédre, vitára. A bevezető fejezetben Hadas utal ugyan e kutatások sokszínűségére, megnevez néhány aktuális témát, könyv- és folyóiratcímeket, de alig hivatkozik a hasonló kutatásokra,¹³ eredményeiket nem építi be gondolatmenetébe – sem vitatkozva, sem saját tézisei alátámasztására.¹⁴ Pedig a kilencvenes évekre már megszülettek (s folyamatosan születnek) azok a nagy ívű összefoglaló munkák vagy épp rész tanulmányok, amelyek elméleti-módszertani alapot kínálnak, illetve – az empirikus vizsgálatok nyomán – számos megerősítő vagy cáfolandó megállapítással szolgálnak a (társadalomtörténeti) férfikutatások művelőinek. Mivel a férfikutatások első összefoglalásáról van szó, hasznos lenne az alapfogalmak reflektálása és tisztázása. Mire utal pontosan a „férfiaság” mint szakszó?¹⁵ Hogyan viszonyulnak egymáshoz a beállít-

tódások, a viselkedési, testi, erkölcsi normák, a (megvalósult) életmódok és gyakorlatok, az ideál- és ellen(ség)képek? Ennek tisztázása egyébként elengedhetetlen (kellene hogy legyen) az – önmagában semmitmondó – „társadalmi konstrukció” trendcímké (adekvát) alkalmazásához is.

Az egyoldalú atya–fiú-viszonyra összpontosító, „családon belüli” kommunikáció azért sem előnyös, mert Hadas könyvét nem az „atyák”, hanem a „testvérek” fogják – remélhetően minél többen és minél hamarabb – megvitatni és elhelyezni a *gender* kutatás kánonjában. Ez egyébként a szerző nem titkolt célja, hiszen nem valamiféle magyar partikularitást, hanem a modern férfi megszületésének jóval általánosabb jelenségét, „a modern kori európai (!) férfidiszpozíciók kialakulását” kívánta felvázolni (60. old). Európai általános modellt viszont nem lehet felállítani az európai (közép-európai) jelenségek és az azokat ma már intenzíven vizsgáló kutatások figyelembevételével. Ez nem feltétlenül jelenti „az összefüggések különös vonásainak”, „a helyi különösségek” mainstreamtől eltérő jegyeinek vizsgálatát – ettől Hadas „gyarmatosítás-ellenes tudománystratégiája” jegyében el is határolódik (59. old.). Éppen fordítva, az elvetett összehasonlító kontextus teremt lehetőséget a „mainstream” megközelítés kritikai reflektálására, a kiinduló elméletek és megállapítások módosítására. A perifériusnak tekintett jelenségek bármikor központiá válhatnak, amennyiben nem a tudomány(geo-)politika, hanem egy elmélet érvényessége felől tekintünk rájuk. De csak ha esélyt adunk az összehasonlításnak. Azt sem lehet persze kizárni, hogy az eredmény mégis egy „különösség” lesz, valamely „nyugati” minta helyi változata.

Nyitott kérdés, vajon hogyan olvassák és fogadják majd be Hadas Magyarországon úttörő könyvét a „nyugati”, mainstream férfikutatások képviselői. Elfogadják-e mint univerzális érvényű kijelentést a modern férfi születéséről, vagy csak mint a „peremvidék hangjára” figyelnek fel egy pillanatra, újabb frusztrációt okozva közép-európai tudományos öntudatunknak. □

13 ■ Ilyen, Hadas által is tárgyalt s világszerte intenzíven kutatott téma például a nemek kontinuum vagy pedig dichotóm felvágása, a polgári, egyetemista és katonai párbaj viszonya, az arisztokrata és a polgári férfiaság kódjainak versenye; test, nemiség, nemzet és nacionalizmus összefüggései, az „új zsidó férfi” („izomzsidó”) szerepe a zsidó asszimiláció/disszimiláció vitáiban stb.

14 ■ Akár „atyái” igazolására is érdemes összehasonlítani Connell villámgyorsan elterjedt és kanonizált *gender*-definícióját Bourdieu-ével – amelyik egyébként eredetibb –, vagy továbbgondolni a az ausztrál sztárszociológus elméletét a hegemonizált férfiaságról a magyarországi arisztokrata–polgár viszonyban.

15 ■ Fontos lenne annak eldöntése is, hogy van-e értelme, funkciója a magyarban a férfiaság és a férfiség szakszóként való megkülönböztetésének, ahogyan azt John Tosh tette az angol társadalomtörténetet vizsgálva a *masculinity – manliness – maleness* háromságával (John Tosh: What should historians do with masculinity? Reflections on Nineteenth Century Britain. *History Workshop Journal* 38 (1994).